УДК 82.091

Гази Кашшаф

ИБРАЙ ГАЗИ ИҖАТЫ

В этом году исполняется 115 лет со дня рождения известного литературоведа, критика, педагога и прозаика Гази Кашшафа (Миргази Султанович Кашшафутдинов) (1907–1975). Гази Кашшаф является одним из немногих писателей, сумевший оставить после себя богатейшее литературно-научное наследие. Его первые критические статьи начали появляться еще в студенческие годы. Уже в тридцатые годы своими статьями-рецензиями об отдельных писателях, их произведениях и театральных постановках он зарекомендовал себя как высокообразованный критик с тонким пониманием литературно-художественного мира. Труды ученого в области литературоведения и критики отличаются теоретической обоснованностью, обширностью аналитического обзора и актуальностью поставленных проблем.

В статье представлен критический анализ Гази Кашшафа на творческую деятельность другого, не менее именитого классика татарской культуры – Ибрагима Гази (1907–1971), где наиболее ярко раскрывается аналитический талант мастера.

Ключевые слова: Гази Кашшаф, Ибрагим Гази, критика, литературно-художественное наследие.

Ghazi Kashshaf is one of the few writers who managed to leave behind rich literary and scientific heritage. His first critical articles began to appear in his student years. Already in the thirties, with his articles-reviews about individual writers, their works and theatrical productions, he established himself as a highly educated critic with a subtle understanding of the literary and artistic world. The works of the scientist in the field of literary criticism are distinguished by their theoretical validity, the extensiveness of the analytical review and the relevance of the problems posed. The article presents a critical analysis of Gazi Kashshaf on the creative activity of another, no less eminent classic of Tatar culture – Ibrahim Gazi (1907–1971), where the analytical talent of the master is most clearly revealed.

Keywords: Ghazi Kashshaf, Ibrahim Ghazi, criticism, literary and artistic heritage.

Ибрай Газиның бу көнгә кадәр совет укучысына таныш булган, эшче яшьләр, әдәбият укучылары тарафыннан яратып укыла торган хикәяләре: «Кич алтыда», «Көмеш сулы Нурминкә», «Бармак» һәм «Бригадир кыз».

Бу хикәяләр бөтенесе киез итек фабригы тормышын яктырталар. Аның аерым-аерым цехларына керәләр. Аерым-аерым хезмәт процессына тукталалар. Һәм шул хезмәт белән мәшгуль булган эшчеләрне-ударникларны, яшьләрне гәүдәләндерәләр. Аларның производстводагы, өйдәге, клубтагы, бакчалардагы тормышларын яктырталар.

Ибрай Гази безне бер производство – киез итек фабригы – тормышы белән таныштыра. Ләкин алар бер үк төсле булып, бер-берсенә

ошап чыкмыйлар. Язучы безгә бөтен әсәрләрендә диярлек бер производствоны бирсә дә, һәрбер әсәр саен шул безнең – «башкасы» белән таныштыра. Бер хикәясендә без аның котельный, слесарьный цехларын күрсәк, икенчесендә механический цехын, клубын, бакчасын һ.б.ларын күрәбез. Һәркайсының үзенә герое бар, һәрбер станокның үз хуҗасы, һәрбер цехның үз көрәшчесе бар. Бу язучының бу производствоны яхшы белүен күрсәтә. Язучы билгеле бер производствоны үзенең серияле әсәрләрендә бөтен яктан таныштырырга тырыша.

Ибрай Газиның башка язучылардан аерыла торган сыйфаты – аның әнә шул югарыда әйтелгән тормышны бик җиңел итеп язуында. Аңарда һичбер көчәнү юк. Комсомолларча үз эшенә ышану, шатлык, күңел көрлеге, җиңел ирония, сатира – аның һәрбер геройны сурәтләгән җөмләсендә сизелә. Күңелле-кызганычлы вакыйгалар да, куркынычлы-шатлыклы моментлар да җиңел бер төзелеш белән агалар. Әсәрнең әдәби спецификасы үз чиген югалтмый. Язучы үзе дә, теге яки бу төр вакыйгага карата лирик хисләнүгә бирелеп, җанын кирегә әйләндереп чыгарырга тырышмый яисә артык сикереп, күккә очарга да теләми. Ул һаман шул тыныч кыяфәтен югалтмый, күңел көрлеген ябыктырмый гына көлүен, иптәшләрчә генә «тешләвен» дәвам иттерә.

Теге яки бу вакыйганың гәүдәләнүен биргән вакыттагы җиңелчә һөҗү аның исем сайлавында да сизелә. Мәсәлән, «Бригадир кыз»дагы – Телшаянов, «Көмеш сулы Нурминкә»дә – Кузгалаков, икенче бер хикәясендә – Байраков һ.б., кыска гына әйткәндә, язучы хәзерге тормышның катлаулы күренешләрен матур итеп яза белә, шул күренешләр белән укучыны кызыксындыра ала. Геройларын тулы итеп күрсәтә ала. Җиңел, тигез тел моның өчен яхшы корал булып тора.

Әгәр дә без И. Газиның әсәрләренә аерым-аерым тукталып, ныклы тикшерүдән соң нәтиҗә чыгарсак, җыелган нәтиҗә, һичшиксез, югарыда әйтелгән фикергә кайтып калыр иде. Тик без бу урында тикшерелү объекты итеп «Бригадир кыз» хикәясен генә алабыз. Башка хикәяләренә тукталу да фәкать язучының иҗат юнәлешен күрсәтү өчен генә.

Чыннан да, Ибрай Газиның беренче хикәяләреннән берсе булган «Кич алтыда»ны алып карасак, анда әле без язучының остарып җитмәгәнен, теге яки бу вакыйганы схема төсендә генә биргәнен күрәбез. Ләкин шулай да бу әсәрендә үк инде язучының тема сайлый белүе, вакыйгаларны схематик төстә булса да оештыра белүе күзгә ташлана. Аз гына булса да, матур, производство образлары сайлый белүе иҗади эшенә җитди каравын күрсәтә.

«Кич алтыда» әсәренең төп әйтергә теләгән фикере – социализм ярышының практик эш өчен дә, кешене тәрбияләүдә дә зур әһәмияткә ия булган корал икәнен күрсәтү. Моның өчен язучы комсомоллар коллективын ала. Шул коллектив эчендә актив эшләүче Миргалиевне бирә, аның социализм ярышы өчен бригада төзүгә ашкынуын, талпынуын, пафосын матур гына күрсәтә. «Кытай, Марокко турында гына сүз боткасы оештырудан бушамаган» комсомоллар ячейкасы –

ярыш нәтиҗәсендә, производство эше белән ныклы бәйләнеп, җанлы чынбарлык белән кулга-кул тотынып эшли башлаулары, комсомолны сыйнфый дошманга алыштырып, читкә ташланган Таһирны производствога, комсомолга кайтара.

Тик бу әһәмиятле момент язучы тарафыннан күрсәтелми, фәкать әйтелә генә. Таһирның Нәгыймәгә китү күренешен биргәннән соң, бик озак вакытлар үткәч, аның кире комсомолга кайту күренешен әйтү белән чикләнелә. Шундый ике төрле адым ясаган Таһирның тормыш белән бергә үсә баруы эш процессы белән бергә психологик процессны үзгәртүе бөтенләй шәүләләнми. Әгәр дә әсәрнең төп әйтергә теләгән фикерен искә алсак – һичшиксез, Таһирның сурәтләнү моменты бик зур җитешсезлек булып әверелә. Һәм ул шулай да. Бу әсәрдә без тулы кеше күрмибез, төгәлләнгән типлар монда юк. Монда фәкать фабриктагы яшьләрнең төрле вакытта төрлечә ишетелгән тавышлары гына бар. Коллектив эчендәге геройлар да төзсез-затсыз (обезличенный) авазлар эченә күмелә.

Типларны гәүдәләндерүдә «Көмеш сулы Нурминкә» хикәясе дә шул ук җитешсезлек белән авырый. Әсәрдә санап бетергесез геройлар катнаша, тик туры рәвештә формалашканы юк дәрәҗәсендә аз. Баш каһарман Фәридә генә безгә бер кадәре тулырак бирелә. Шулай булмыйча мөмкин дә түгел, чөнки Фәридә аша язучы эшче яшьләрнең производство өчен көрәшүдәге батырлыкларын күрсәтергә тырыша. Фәридә Нурминкә суын фабрикка кертү турында проектлар, чертежлар төзү белән шөгыльләнә. Бу – мөмкин эш. Чөнки фабрик өчен су бик кирәк, «артезиан коесы әле өлгерерлек түгел... шуның аркасында алынган заказларның үтәлмәве мөмкин. Фәридә проекты – мәсьәләне хәл кылачак, тик директор белән фабком рәисе каршы торалар».

Соңыннан карт слесарь Җамай да кушылгач, директорны җиңәләр. Озак та үтмичә: «Фабрикка барып тоташырга өлгермәгән чуен торбадан көмеш сулы фонтан бәрде». Заказ үтәлә.

Әсәр турыдан-туры төп фикергә бәйләнмәгән вакыйгалар белән тулы. Шулар хисабына әсәрне тулыландару, геройның ничек эшләвен күрсәтү мөмкин булыр иде, әлбәттә.

Бер кыска гына хикәя эченә: производстводагы эшчеләргә тулы характеристика бирү, промфинплан өчен көрәшү, сыйнфый көрәш, авылны яңабаштан яңа нигезгә корып җибәрү һ.б. ларны кертү, яктырту мөмкин булмаган эш. Нәтиҗәдә, аларның берсе дә тулы булып чыкмый.

«Бригадир кыз»да инде без Ибрай Газиның баштагы хикәяләрендә ачыктан ачык сизелеп торган әнә шул җитешсезлекләрдән котылуга таба барганын күрәбез.

«Бригадир кыз» – үзенең күләме белән зур, эшләнеше белән башка хикәяләреннән өстен торган әсәр. Бу әсәрдә язучы төрле нәрсәгә таралу, сибелүне бетергән. Кайвакыт читкә чыкканда да ул төп фикерне тулылауга ярдәм итү күзлегеннән эшләнгән. Мәсәлән, «Бригадир

кыз» хикәясендә ФЗӨ яшьләренең экскурсиягә баруы кебек момент турыдан-туры әсәрнең композиция үсешенә бәйләнмәгән вакыйга төсле, ләкин бу вакыйга соңыннан бик матур рәвештә каһарманнарга да, әсәрнең төп уена да бәйләнә. Каһарманнарның характерын тулыландыру өчен ярдәм итә. Ә көмеш сулы Нурминкә»дәге тайпылуларда без мондый бәйләнүне күрмибез.

«Бригадир кыз» безгә нәрсә бирә? Әсәр безгә иң башлап производствода ныклы политик җитәкчелек булмауның аны таратуга таба алып баруын күрсәтә. Эшләп чыгаруның кимүен, дисциплинаның җимерелүен, прогулларның үсүен әйтеп бирә. Шул ук җитәкчелек юклык аркасында оештыручының булмавы сәбәпле яшьләр арасында нишләргә белмәү, тормышта череп таралу, аң-белем, фикер үсештә туктап, туңып калулар булу һәрбер укучыга күрсәтелә.

Шушы төп моментны язучы безгә оста рәвештә күрсәтә алган. Әсәрнең үзен укып чыкканнан соң, һәрбер укучы ныклы политик җитәкчелек кирәклегенә төшенә, ышана алырлык рәвештә матур эшләнгән.

Әсәрнең төп әйтергә теләгән фикере дә шул. Тик бу фикер хикәянең исеме белән бәйләнмәгән төсле. Ләкин бу өстән караганда гына шулай. Чөнки – бригадир кыз – Галия, әнә шул җитешсезлекләргә каршы куелган иҗаби – яхшы тип итеп алына. Прогулчы Адаевларга, үзара тәнкыйтьтән куркучы Касыймнарга, гыйшык колы булып йөргән Назыйровларга каршы – Галия бөтен яктан җитешкән бер кыз – комсомолка итеп күрсәтелә. Бөтен җитешсезлекләргә каршы көрәшүче итеп сурәтләнә һәм Галия тибы баш рольләрнең берсен уйный.

Хикәядә зур гына бер фабрикның иң авыр хәле тасвир ителә. Партколлектив секретаре курска укырга киткәч, фабрик коллективын комсомол коллективы секретаре Касыймга тапшыралар. Ә ул эшлми. Эшчеләр сүзенә колак салмый. Массадан аерым яши. Принцип өчен үлә торган бер кеше. Һәм шундый «принципиальный» кеше булулыгын әсәрнең ахырына чаклы саклап алып бара. Шул «принцип» аркасында – эшчеләр обществосында булган хулиганлыкны тикшерми, тикшермичә йөреп, Рәхимәнең поезд астына ташлануына сәбәп була. Суга батып үлүче яшьләр турында да газетага яздырмый, төп сәбәпнең ачылуыннан курка. Шулай ук пар казанын шартлатуда иң төп гаепле машинистны, үзенең җизнәсе булганы өчен, судка да бирдерми, урыннан да алдырмый... Аның гаепләре күп. Шул гаепләрне бюро аның үзенә күрсәткән вакытта да, Касыйм һаман үз «принцыбында» кала. Үзе белгән, үзе аңлаган җитешсезлекләр турында да сөйләргә, сөйләндерергә яратмый. Ул җитешсезлекләрне бер кешегә дә әйтмичә, һичкайчан фаш итеп «массаны паникада бирдермичә» генә бетерергә тырыша, дөресрәк әйтсәк – уйлый, тик булдыра алмый. Шуның өстенә Касыйм – диктатор сурәтендә генә «җитәкләргә» яратучы. Ул – команда белән генә эш итүче.

Касыйм янына директор Вәлиевне китереп кушкач, картина тагы да ачыклана төшә – язучы директорны шушылай сурәтли.

Билгеле, шундый җитәкчелектән соң нинди нәтиҗә булуы үзеннән үзе ачыла. Шуңа күрә фабрикта өзеклек, секретарь «юлбашчылыгы» астында экскурсиягә баручылардан өч кеше суга батып үлә. Аның артыннан тагы бер авария – моторның стройдан чыгуы гәүдәләнә. Болары гына аз әле, моннан башка тагы пар казаны шартлый, Рәхимәнең поезд астына ташлануы, яшьләрнең клубка барып ни эшләргә белмичә сугышулары, хулиганлык кылулары – һәркайсы укучы алдыннан тулы образлар аша бер-бер артлы шуа тора.

Менә шуның өчен дә, җитәкчелекнең булмавы аркасында, Адаев кебек кешеләр фабрикның үзәк фигурасы булып йөри. Инициативадан мәхрүм булган, мәхәббәт колына әверелгән Назыйровлар ни эшләргә белми аптырый.

Әсәр әнә шул ике типны гәүдәләндерә. Ныклы политик җитәкчелек булмау нигезенә үскән Адаев белән Назыйровның бөтен эчке-тышкы тормышларын ачып сала. Болар икесе дә – авыру типлар. Ләкин болар икесе бертуган түгел. Болар бер-берсенә каршы көрәшәләр. Адаевны тасвирлаганда язучы безгә аның бөтен эчке-тышкы тормышын күрсәтеп, җәмгыятькә зарарлы бер кеше итеп чыгара.

Адаев – слесарь. Ләкин ул – эшчеләр сыйныфына кушылып китмәгән бер тип. Ул фабрикны да ташлап бетерми, авылын да ташламый. Аның бөтен уе мал җыюда. Кайда күбрәк акча эшләргә мөмкин, һичбер тоткарсыз аны шунда җибәрсеннәр. Ул Магнитогорскига да барып эшләп карасын. Америкага да китсен.

Адаев образында без «эшче слесарь» маскасы астына өретелгән, ләкин үзенең бөтен уе белән эшче сыйныфына дошман булган бер типны күрәбез. Ул бик тулы итеп эшләнгән тип. Аның карашын «бишьеллык план»га карата да, үз хатынына карата да, башка хатын-кызларга, эшче-ударникларга, яшьләргә карата да ачыктан-ачык күреп була.

Чыннан да, ул – хәзерге җәмгыять өчен артык бер кеше. Ул үз эшенә һичбер төрле күңел бирмәү генә түгел, хәтта аз гына да мәсьүлият алып бармый. Әнә шул мәсьүлиятсезлек – иң кирәкле урында гына Адаевны дошман ягына, ягъни Адаевның үз сыйныфы ягына чыгарып ташлый.

Ләкин Адаев кебек эшләү, Адаев фикерләре белән йөрү, кайчан гына булмасын, билгеле бер чиккә китереп терәргә тиеш. Әнә ул шулай булып чыга да. Адаевның баштагы пассивлыгы, ягъни социализм төзелешенә каршы актив рәвештә көрәшүчеләр сафына китереп кертә. Менә шушы процесс пассив төзүчедән актив җимерүчегә әверелү – язучы тарафыннан матур итеп бирелгән, ышанырлык итеп күрсәтелгән. Әсәрнең кыйммәте дә шунда.

Адаев – әсәрдәге иң зур тип һәм иң начар, бозык типларның берсе. Икенче яктан тагы җитешмәгән типлар бар. Анысы – фабриканың күп тиражлы газета редакторы Назыйров.

Назыйров үз эшендә Адаевка каршы гына көрәшә. Аны газетасында басып чыгара. Шуның өчен Адаев та редакторга ачу тотып йөри. Алар икесе ике сыйныф балалары, икесе ике карашлы. Ләкин

шулай да Назыйров җитешкән тип түгел. Ул гаять йомшак, инициативасыз, килде-китте генә эшләүче бер кеше. Ул массадан аерылган – «массовик». Газеталары да, масса катнашкан газета түгел, фәкать үзе язган газета гына. Үзе мәкалә җыя, үзе хәбәр ясый, үзе газета чыгара. Эшче-хәбәрчеләр оешмаган, ул аны оештырмый, эшчеләр арасына керми, шуның өчен фабриктагы эшләрне дә аннан-саннан гына белә. Эшчеләр язган хәбәрне, төзәтергә иренеп, басмый калдыра. Галия турында уйлаганда гына ул актив. Актив – гашыйк. Гашыйкның да беренче колы. Шул гыйшык хыялларына чумса, Назыйров бөтен дөньясын, бөтен эшен оныта. Галия генә булсын! Аның мәхәббәте һичбер аңга утырып җиткән кеше мәхәббәтенә ошамый. Ул балаларча мәхәббәт белән сөя. Аның сөюендә һичбер тормышка яраклы фикер юк. Әнә шундый мәҗнүннәрчә сөюе аркасында ул бик күп хата ясый да.

Шулай да Назыйров – хәзерге яшьләр арасында сирәк булса да очрый торган тип. Автор хәзерге яшьләрдәге авыру якларны авырттырмыйча дөрес итеп күрсәтә. Назыйровның шундый капма-каршылыклы кеше булуы шул фабрик, шул җитәкчелек белән ныклы рәвештә бәйләнә.

Чыннан да, Назыйровның эшчеләр арасыннан аерылып яшәвен, үз инициативасын югалтуын, авыру җитәкчелеккә буйсынуын искә алсак – һичшиксез, аның камыр характеры үзенә сылашыр.

Әсәр әнә шундый авыру якларны ача. Шуларны оста рәвештә күрсәтә. Вакыйгаларны кызыксындырырлык итеп оештыра.

Шул типларга капма-каршы итеп Галия тибы куела. Яшьләрдән бригада оештыра. Фабрикны өзеклектән чыгару өчен көннәр-төннәр йокламый удар төстә эшли. Гомумән, Галия тибы җиңел йөрәкле, җитез, тырыш, производство өчен чын күңелдән янып йөрүче кеше булып сурәтләнә. Ләкин Галияне гәүдәләндерүдә язучының методы үзенә башка. Галияне сурәтләү, аның бөтен килеш-килбәтен күрсәтү эше Галия турында бөтенесеннән сөйләтү юлы белән эшләнә. Бөтен фабрик Галия турында сөйли. Клубка барса да, фабрикага килсә дә, урамда йөрсә дә яшьләр аның киңәшен тыңлый. Хатын-кызлар аңа үзләренең зарларын сөйлиләр, киңәш сорыйлар. Менә шулар бөтенесе укучы башына матур образлардан җыелган бер кеше – Галия тибын пичәтли. Язучы үзе Галиянең эшенә, аның ничек эшләвенә бик аз туктала [...]

Галияне сыйфатлау эшендә язучы күбесенчә шундый юл алган. Начар, бозык кешеләрнең эчке-психологик якларын ярып салу тонында – яхшы тип, яхшы эшче күрсәтү методы өстенлек алган.

Ләкин Галия тибы «Көмеш сулы Нурминкә»дәге Фәридә тибы кебек кенә тасвирланмый. Галия Фәридәгә караганда тулы бирелә. Фәридәнең цехта эшләве белән Галиянең эшләвен чагыштырганда, Галиянең бригадирка икәнлеге ачык күренә. Бригада эше өчен янып хисләнә алуы, бригаданың алдынгылыгы өчен көрәшүе ачык күрсәтелә. Фәридә кебек бөтен яктан иясез сүзләр аша гына гәүдәләндерелми.

Ләкин әсәрдә җитешсез яклар да юк түгел. Иң элек Галиянең бирелеп бетмәвен – Назыйров, Адаевлар кебек үк тулы төстә гәүдәләндермәвен

әйтергә кирәк. Шулай ук, язучы Галияне бөтен җитешсез якларны күрүче, аны бетерү өчен йөрәге белән янып йөрүче итеп тасвирлыйтасвирлый да, шул «янып йөрүче» итеп кенә калдыра. Галияне шул җитешсезлекләр белән көрәштерми кала.

Шуның белән бергә әсәрнең зур кимчелеге булып, түбәндәге момент искә алынырга тиеш: фабрик начар хәлдә, өзеклек, авария өстенә авария, яшьләр арасында череп таралу һ.б.лар – шуларның барысын фәкать Галия генә күрә. Башкалар күрмиләр кебек. Әсәрдә күренүенчә, фабрик ул кадәре булырга тиеш түгел иде. Фабрикта кадр эшчеләр, чыныккан көрәшчеләр булырга тиешлеген:

– «Ә 1905 елда бу чокырга җиде эшчене аткан иделәр», – дигән сүзләр күрсәтеп тора. Димәк, фабрикның көрәш тарихы зур. Ә шулай да бөтен җитәкчелекне комсомол коллективы секретаре Касыймга тапшыралар. Бу – булырга мөмкин, ләкин китапның оешу формасында укучы ышанырлык ук итеп күрсәтелмәгән.

Әсәрнең сәнгатьчә эшләнеше матур, шома, җиңел укыла. Производствоны яхшы белгән, аны яхшы өйрәнгән кеше тарафыннан язылганы күренеп тора. Производство образлары кертү, эшчеләргә генә хас булган жаргон белән сөйләтү, күтәренке күңелле яшьләрнең дә үзләренә хас сүзләре, җырлары урнаштырылу – әсәрнең матурлыгын куертмый түгел, куерта. Ләкин стильне шомартасы урыннар бар. Ибрай Гази хикәяләрендә күп вакыт бер үк җөмлә, бер үк образлар, бер үк әсәрдә берничә тапкыр кабатлана. Бу момент язучы тарафыннан искә алынырга тиеш, чөнки андый кабатланган җөмләләр укучының кызыксынуын киметүдән башкага ярамыйлар.

* * *

Безнең советлар илендә искиткеч зур эшләр башкарыла. Зур бөек нәрсәләр тормышта, күз алдында үсә. Тормышның үзгәрүе тагы да тизрәк бара. Шул тормышны үзгәртә-үзгәртә үзләренең психикаларын, дөньяга карашларын алмаштырып, хезмәткә ихтирам итүләрен арттыра баручы хезмәт ияләре массасы үзләренең тулы йөзләрен әдәбият аша күрергә тели.

Ибрай Гази үзенең хикәяләрендә әнә шул зур үзгәрешне җитешмәгән яклар, бозык кешеләр фонында күрсәтергә тырыша. Ике контрастны алып, араларындагы аерымлыкны билгеләргә омтыла. Шул омтылышта без язучының үсә баруын күрәбез. Аның күп җитешсез яклары бар, ләкин ул һаман яңа әсәре саен аларны киметә бара, яңа хикәясе саен тулырак образлар таба, яңа образ тапкан саен – язучылык буявын куерак төшерә.

«Совет әдәбияты» журналы, 1933 ел, № 10

Текстны басмага филология фәннәре кандидаты,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
Язма мирас үзәге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре
***Гарипова Ләйлә Шамил кызы** әзерләде*